Indfaldsvinkler til arbejdslivets historie

Af Kjeld Dalsgård Larsen

Arbejdspladsliv

Historie er en kompleksitet af helheder, hvor helheder griber ind i hinanden. De enkelte historiske emner er således en del af større helheder, og som sådan skal de også i videst muligt omfang udforskes og beskrives. Men i det historiske arbejde er det nødvendigt og hensigtsmæssigt at tage enkelte emner op til en særlig behandling og herefter se, hvordan undersøgelsen kan indpasses i en større historisk helhed. Denne artikel omhandler emnet »arbejdsliv« i arbejdernes historie. Med »arbejdsliv« menes her »arbejdspladsliv«, altså arbejdernes daglige arbejde og øvrige forhold på arbejdspladsen. Arbejdernes historie i Danmark er på mange måder grundigt og alsidigt udforsket. Temaerne i denne forskning har svinget i tidens løb, og i de sidste mange år har der været lagt vægt på en »totalhistorie«, hvor emnet var hele arbejderens livssituation fra barndom og fremefter. Der har været en klar tendens til at gå let henover emnet »arbejdspladslivet«. Det kan der være mange grunde til, men det er vigtigt at fastholde, at arbejderne nu og i tidernes løb har tilbragt en stor del af deres liv på arbejdspladsen, her har de fremstået som arbejdergruppe, her tjente de deres løn, her fik de personlige sejre og nederlag, der fik indflydelse på livet uden for arbejdspladsen og så videre. Traditionelt har man fokuseret på forhold som arbejdstid, løn, arbejdsløshed og evt. arbejdssikkerhed. Det er forhold, som på sin vis er målbare og til at lave statistik på[1]. Denne artikel vil imidlertid søge at indkredse de arbejdspladsnære forhold – arbejdsprocesser, omgangstone, det daglige arbejdsliv, det indbyrdes forhold, magtforhold osv.[2]. Med udgangspunkt i et ældre standardværk vil jeg behandle et enkelt eksempel og herudfra komme ind på nogle kildegrupper til belysning af arbejdspladslivet. Særligt kildegrupperne de materielle genstande og erindringer vil blive belyst. I denne undersøgelse vil jeg også komme ind på en række temaer, som kunne tages op i kommende undersøgelser. Til sidst vil jeg give et par

eksempler på, at arbejdspladslivet selvfølgelig har direkte indflydelse på hele arbejderens »totalhistorie«.

Om et standardværk

Georg Nørregaards store værk »Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri« fra 1943 er fortsat et standardværk i emnet. I forordet præciseres værkets intention: »Formålet med denne bog er at belyse dagliglivet på arbejdspladserne, dels ved at undersøge de regler, som gjaldt derfor, dels ved at udnytte alle forekommende oplysninger om, hvorledes virkeligheden formede sig under arbejdet i værksted og fabrik.« Værket er dog snarere et emnekatalog med henvisninger. Georg Nørregaard fremlægger en imponerende samling af oplysninger fra et utal af kilder: regler, forordninger, statistik, fabriksarkiver, foreningsarkiver, aviser, samtidige erindringer, senere erindringer, videnskabelige afhandlinger, fagblade, overenskomster, organisationshistorier osv. Det er et ufatteligt stort empirisk materiale, som det alligevel er umuligt at få samlet og bearbejdet til nogle klare og entydige hovedlinier[3]. Georg Nørregaards værk har for mig at se sin værdi som opslagsværk og som inspirationskilde. Værket behandler en lang række temaer med relation til »arbejdsforhold« f.eks. strejker, krav, beskæftigelse, lønninger, konjunkturer, gifte/ugifte, mænd/kvinder, børn, værkstedsregler, tonen på arbejdspladsen, lokaler, holdning til maskinerne, socialismens fremkomst, næringsloven, organisering osv. Til hvert emne opremses en lang række konkrete eksempler herunder mange lokale eksempler. Alligevel omhandles forholdene på selve arbejdspladsen kun marginalt, hovedvægten er lagt på de forhold, der udefra og overordnet har indflydelse på arbejdspladsforholdene. Georg Nørregaard tager slet ikke selve arbejdsprocesserne op til undersøgelse, hvilket også kort nævnes i forordet: »Den tekniske side af arbejdet er sædvanligvis ikke omtalt«. Georg Nørregaards værk er en god illustration af empirismens grænser, men samtidig viser det righoldige kildemateriale, at der er materiale nok at gå i gang med.

Kludemadammerne

Georg Nørregaard har også et afsnit om »lokaler« i sin bog, og herfra skal tages et eksempel: »I nogen grad formåede det private initiativ at reformere. Efterhånden som arbejdsgiverne fik øje for de farer, der lurede på deres folks velfærd og sundhed, var der mange, der gjorde deres yderste

Kludesalen på Silkeborg Papirfabrik 1894. Illustrationen stammer fra Illustrerede Tidendes præsentation af denne moderne fabrik i sommeren 1894. Kludemadammerne står ved sortererbordet i deres dragter. Alt var ifølge Illustrerede Tidende og den lokale presse fint og moderne, men virkeligheden skulle hurtigt vise sig at være anderledes.

for at komme arbejderne til hjælp og indrette rummelige lyse lokaler, ..« (s.224). Og som et eksempel herpå: »Også andre erhverv viste fremskridt. Ved en ombygning af Silkeborg Papirfabrik tilstræbtes en forbedring i arbejderhygiejnen. Lokalerne blev gjort brandsikre ved monierkonstruktioner, og der indrettes elevatorer og elektrisk lys og drivkraft. Kludestuen blev til en stor og lys og luftig sal, hvis flisegulv var fuget i cement. Hver sortererske fik eget arbejdsbord og bar støvkåbe over tøj og hår, og ved siden af salen var der indrettet toiletter med vaskeindretninger og garderober. Som følge heraf blev de gamle kludekoner afløst af unge friske kvinder.« (s.225).

Georg Nørregaards kilde er Illustreret Tidende, som havde en større artikel om den genåbnede papirfabrik. Artiklen giver et godt indtryk af fabriksejerens – De forenede Papirfabrikker (DfP) – egen selvforståelse af den nye fabrik[4]. Virkeligheden skulle hurtig vise sig at være noget anderledes for de nævnte kludekoner.

Silkeborg Papirfabrik havde ved åbningen af den nye fabrik ansat to bøhmiske kvinder til at oplære de danske kvinder til kludesortering.

Men de lokale kvinder var ikke tilfredse med lønnen eller arbejdet, og i løbet af kort tid forlod 16 kvinder arbejdet på kludestuen. Fabrikkens produktion var afhængig af kludene, så man søgte lokalt, i Herning og i Århus efter kvindelige arbejdere. I annonceringen undgik fabrikken at nævne, at der var tale om arbejde på kludestuen. Når kvinderne hørte, hvor de faktisk skulle arbejde, var den normale reaktion, at det skulle de ikke nyde noget af. Fabrikken søgte også at lokke nogle af de mandlige papirarbejderes hustruer til at arbejde med kludesortering, og man ville oprette en vuggestue for at gøre det muligt for kvinderne at tage arbejdet. Men det vandt ingen genklang. Fabrikken importerede derfor i maj 1895 10 unge bøhmiske kvinder til Silkeborg til kludesorteringen[5]. Det skabte en vis omtale i dagspressen.

Den lokale moderate venstreavis, Silkeborg Avis, og den konservative Aarhus Stiftstidende lagde vægt på det eksotiske ved disse fremmede kvinder[6]. Den socialdemokratiske presse så derimod med modvilje på importen af de bøhmiske piger. Demokraten omtalte sagen den 14.maj 1895 således: »Dette arbejde (kludesortering) er så anstrengende og usundt, at egnens piger ikke kan levere et så stort kvantum arbejde, som der forlanges. Og da lønnen dertil er meget dårlig, en dygtig pige kan til nød tjene 5 kr. ugentlig ved akkordarbejde, er pladserne ikke stærkt efterspurgt. Disse stakkels bøhmiske piger, ... har da ladet sig lokke .. her til landet og for en sulteløn udføre et helbredsnedbrydende arbejde.« Social-Demokraten behandlede emnet under overskriften: »Arbejdere er toldfri«, og tilgangsvinklen var politisk: Det var noget svineri, at et stærkt toldbeskyttet monopol importerede kvindelig arbejdskraft, når arbejdsløsheden i landet var stor nok endda. Social-Demokraten anførte, at med en sådan optræden fra De forenede Papirfabrikkers (DfP) side, måtte det få indflydelse på revisionen af toldloven[7]. DfP reagerede straks i form af et læserbrev af direktør Trolle i Social-Demokraten. Læserbrevet var høfligt, og direktøren slog fast, at man foretrak dansk arbejdskraft, men det havde været umuligt at skaffe. Derfor denne nødløsning, og det var håbet, at de bøhmiske piger skulle oplære danske piger til arbejdet. Social-Demokraten stillede sig nogenlunde tilfreds med DfPs svar[8].

Også i Silkeborg blev sagen debatteret. Den radikale avis, Silkeborg Folkeblad, var stærkt kritisk over for papirfabrikken. Avisen besøgte derfor fabrikken og havde et interview med driftbestyreren, Jørgen Dreyer. Resultatet blev, at Folkebladet følte sig overbevist om, at fabrikken talte sandt, når den hævdede, at den kun havde indforskrevet de bøhmiske piger, fordi det havde været umuligt at få danske piger til arbejdet. Avisen

reflekterede videre over problemet: »Hvorfor melder der sig ikke danske piger? Så vil svaret blive: Fordi fabriken har betalt arbejdet for dårligt – særlig når man, som hidtil, vil vrage og vælge mellem dem, der tilbyder sig og kun antage ordentlige og anstændige piger«. Lønnen blev angivet til i gennemsnit at være ca. 7 kr. om ugen[9].

Alt var altså åbenlyst ikke, som det burde være på den nye moderne fabrik. Social-Demokraten, Demokraten og Silkeborg Folkeblad anfører lønnen som hovedproblemet, mens fabrikken angiver arbejdets art som årsagen til den manglende interesse blandt de lokale kvinder. Fabrikkens årsagsforklaring ser ud til at komme sandheden nærmest: fabrikken havde gjort meget for at få kludesortererske, og selve rejsen og indretning af bolig til de bøhmiske kvinder var også en anseelig omkostning. De bøhmiske piger kunne desuden holde en noget højere ugeløn end de danske piger i og med, at de var dygtigere til dette akkordarbejde. Fabrikken havde da heller ingen problemer med at skaffe kvindelig arbejdskraft til papirsalen, hvor papiret blev sorteret og pakket, selv om lønnen som udgangspunkt var den samme som på kludesalen.

Kludesortering var et beskidt arbejde – og tilmed ikke specielt godt betalt – og derfor havde det ikke den store interesse, selv om de nye lokaler var lyse og flotte.

Problemerne med kvinderne til kludesortering blev løst, og kludemadammerne blev en del af helheden Silkeborg Papirfabrik. Julius Bomholt har i sine erindringer skildret miljøet først i 1900-tallet:

> »Inde på kludesdalen var det altid muligt at få et eller andet at høre. Her samledes alle rygter og herfra udgik nogle af de værste. Kvinderne stod i række bag række og alle i samme slags overtrækstøj ved deres sorterer borde og fordelte kludene i forskellige kurve, bleget og ubleget, uld og bomuld osv. En høj krumkniv var rejst på bordet foran hver af dem. Ved dens hjælp kunne de hurtigt flænse kludene og fjerne knapper og hægter. Det gik sommetider i skyndingen ud over en finger – eller en arm fik en flænge. Der var unge piger og gifte koner og enker, og nogle af dem var umådeligt dygtige. Kludene dansede i en lille sky af støv foran kniven. For andre kneb det ... De hætteklædte kvinder lignede en hær af grå nisser, der ikke havde lov at komme videre, før den sidste slidte og kasserede klud var vendt. Det var fattigmandsklude, der her kom frem til den sidste parade, i fygende hast – før de genopstod i papirets udadleligt hvide form.«
>
> Herefter går erindringen over i et eksempel på kludemadammernes kendte frisprog[10].

Kludesortering var et beskidt arbejde. De indsamlede klude kom direkte til fabrikken, hvor de blev banket – men ikke vasket. Først når kvinderne havde sorteret kludene, blev disse kogt og bleget.

De 16 kludesorterersker som forlod arbejde i 1894-95, bøhmerpigerne og de mange senere kludemadammer har ikke efterladt sig erindringer om deres arbejde til eftertiden. I mit arbejde med papirarbejdernes historie i 1982 fik jeg interviewet to ældre kludemadammer, Mathilde Mortensen og Clara Rasmussen[11].

Mathilde Mortensen: »Vi stod op, når vi arbejdede på akkord. Det var kun store Laura, som sad ned på grund af, at hun var så tyk. Men hun kunne vel nok sortere, så det generede hende ikke. Vi andre havde godt nok en 3-fods stol, men den sad vi kun på, når vi arbejdede på timeløn ved de nye klude. Vi sorterede al slags stof: hør, det vil sige linned, som blev brugt til det håndgjorte papir, bomuld, fiskenet det var dejligt, kulørt, sejldug, brandslanger osv. Alle sømme, lapper, elastikker o.lign. skulle vi ordne på den store kniv foran os. Jo, vi skar os tit. .. .Det værste arbejde, vi havde, var sejldug og så fjerdynerne. Ved sejldugene blev vi så møgbeskidte både udvendig og indvendig, at vi kunne spytte sort i 8 da-

Kludemadammernes arbejdsbord – sortererbordet med den store kniv – på Silkeborg Museum anno 1992. Sortererbordet indgå i en udstilling om papirfremstilling – det håndgjorte papir – på museet, og selv om de mandlige papirmagere ønsker »det store skrummel« væk fra udstillingen, så er det væsentligt at fastholde, at kludemadammerne var en stor og vigtig del af produktionen også af det håndgjorte papir langt op i 1900-tallet på Silkeborg Papirfabrik.

ge efter. På de dage fik vi fri en halv time før for at gå ned og vaske os. Det var også i høj grad tiltrængt.«

Clara Rasmussen: »Vi fik også klude direkte fra Københavns skarnkasser ... Til at begynde med gik jeg ud og vaskede hænder til frokost og spiste min mad derude. Men det varede ikke længe, inden jeg også spiste min mad inde ved kludene. Ja, Rebekka smed sig i kludene og tog sig en middagslur i den store pause.«

De helbredsmæssige problemer ved kludesorteringen blev debatteret i datiden. I »Undersøgelser over sygeligheden blandt arbejdere i danske papirfabrikker« af læge Erik Garde i 1917 omtales også sygdomme hos kludesorterersker, men her slåes til lyd for, at de tidligere påstande om sundhedsfaren er overdrevet, og at kvinderne faktisk ikke er mere syge end så mange andre. Lægen vil dog næppe overtage arbejdet, hvilket fremgår af afslutningen af hans afsnit om dette emne: »Ved spørgsmål om ulemper og ubehageligheder ved arbejdet klager nogle over støv, derimod nævner kun en enkelt af de arbejdersker, der er beskæftigede ved arbejde med gamle klude af egen drift det uæstetiske moment, der dog vil forekomme de fleste uhildede som en stor gene ved det nævnte arbejde.«[12].

Kludemadammerne eksisterer ikke længere som »faggruppe«. De er historie. Da Silkeborg Museum i 1990 skulle indrette et papirværksted om håndgjort papir fra kludesortering til det færdige papir, kom flere af kludemadammernes redskaber frem i dagens lys: sortererbordet med den store kniv og de 12 rum til de forskellige kvaliteter klude, 3-fods stolen, kurven, tøjet m.m. Publikum kan rent fysisk se, at kludemadammerne har været en del af papirfabrikationens historie[13].

Kludemadammernes arbejdsliv er det således muligt at undersøge og få et indblik i, selv om kilderne er få og spredte.

Arbejdsliv og de materiale kilder

Arbejdslivet på arbejdspladserne foregår i nogle fysiske rammer og med håndgribelige redskaber og maskiner. Disse tre-dimensionelle genstande er også en kilde til belysning af arbejdslivet. Denne kildegruppe findes i et vist omfang på de danske museer. Det er museernes opgave at indsamle, udforske, bevare og formidle den danske (lokale) kulturarv, og i dette arbejde er museumsgenstandene det specielle og karakteristiske for museerne. Selvfølgelig er der mange vanskeligheder – som i al anden humanistisk forskning – ved denne genstandsforskning, men jeg vil her foku-

Svejbæk Træskofabrik fra 1930'erne. Alle er fanget af fotografens arbejde, men han har også fået alt rodet med. Netop rodet og larmen er som hovedregel udeladt i museernes udstillinger om arbejdslivet.

sere på mulighederne i forbindelse med arbejdslivet. Forfatterne til den danske »Grav hvor du står« gjorde sig lystig over den danske museumsverdens næsten totale mangel på inddragelse af arbejdernes liv og arbejdsliv[14]. Det var efter min mening en noget overdreven kritik, og siden er Arbejdermuseet blevet en realitet.

Den danske museumsverden har faktisk mange udstillinger og genstande til belysning af arbejdslivet specielt inden for håndværk. Håndværk er også en del af de danske arbejderes historie, og selv i den industrielle produktion »gemmer« der sig megen håndværk og håndværksmæssig kunnen. På de fleste danske museer kan publikum se udstillinger om et eller flere håndværk. Købstadmuseet Den gamle By i Århus kan med god ret karakteriseres som (blandt andet) et museum for dansk håndværk, hvor et stort antal værksteder er opstillet i de rette omgivelser[15]. På et mindre museum som Silkeborg Museum er der blandt de egnskarakteristiske håndværk udstillinger med træskomager, hjulmager, pottemager og papirmager og desuden udstillinger med barber, bødker, skomager, billedskærer og hattemager.

Håndværk er godt repræsenteret i den danske museumsverden,[16] og det er der selvfølgelig flere grunde til. For det første, at giverne af redskaber m.m. umiddelbart mener, at de gamle håndværk er bevaringsværdige, og det er en generel holdning i (lokal) samfundet. For det andet er genstandene fra håndværk – især redskaber – af sådanne dimensioner, at museerne har mulighed for at udstille dem og/eller opmagasinere dem. Her er der åbenlyse problemer med den større industrielle produktion. Genstande – værksteder og/eller de enkelte redskaber – er unikke fikspunkter til forståelse af et arbejde. Undersøgelser af den enkelte genstand kan give nogle umiddelbare informationer – materiale, slid osv. – og endnu flere kan gives, når genstanden sammenstilles med vor øvrige viden, fagtegninger, erindringer osv. Genstandene er et godt udgangspunkt til forklaring af f.eks. en arbejdsproces. Forståelse og forklaring af et arbejde gøres også lettere ved, at man kan se og (evt) føle og bruge de genstande, som har været en del af det historiske forløb.

Museer kan imidlertid ikke indfange hele det fortidige arbejdsliv. Der mangler rodet, larmen, stanken, stoltheden, skælden og smelden, risikoen – menneskene og det daglige liv. Selv nok så detaljeret opstillet et snedkerværksted på et museum mangler blus under limpotten, eller lærlingens lussing, hvis han ikke havde limen klar til svendene. Træthed, ydmygelse og fagstolthed er også svært (umuligt) at få genskabt i en museumsudstilling. Tekster og skriftlig redegørelse iøvrigt kan afhjælpe lidt herpå, men det er afgørende vigtigt at gøre sig klart, hvad genstandene kan bruges til som kilder, og hvad de ikke kan.

Genstandene er unikke i sig selv og som udgangspunkt for videre undersøgelser. Hvis man inviterer en række snedkere ned på museet og får dem til at fortælle ud fra redskaberne fra et snedkerværksted, så vil arbejdslivet blive fortalt og levendegjort.

Museumsverdenens karakteriske inddragelse af genstande i udforskningen af kulturarven har også resulteret i en særlig type publikationer. Museerne har tradition for undersøgelser af enkelt emner f.eks. klædedragter, huse, møbler, sølvtøj, glas osv. Også inden for håndværk har museumsverdenen fremlagt en række publikationer, og man har blandt andet fokuseret på arbejdsprocessen. En typisk bog i den henseende er »Gamle danske håndværk«[17]. Museerne har således bidraget kraftigt til håndværkets (og arbejdsprocessernes) historie i deres udstillinger, samlinger og publikationer. Det er heller ingen tilfældighed, at det er museumsfolk, som står bag den store håndværker- og arbejdererindringsindsamling.

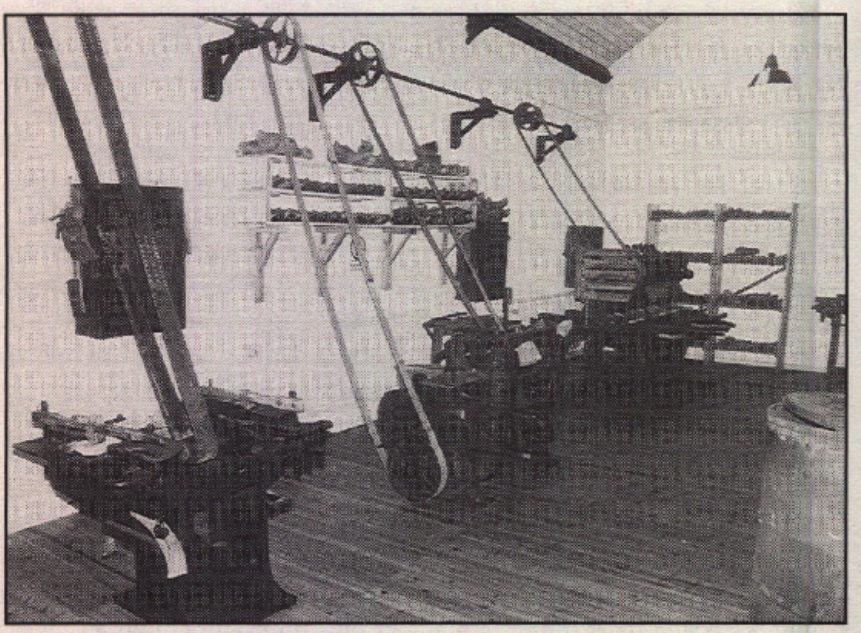

Museumsverdenen og industrien har det knap så godt sammen, som museerne og håndværksfagene[18]. Men det er ved at komme. Arbejder-, Håndværker- og Industrimuseet i Horsens er et eksempel herpå. I daglig tale kaldes museet for Industrimuseet, og det opfatter sig som »arbejdets museum«. Her kan man få et indtryk af den grafiske industri, tobaksfabrikation, maskiner, smeden og en træskofabrik. Jeg vil her tage udgangspunkt i den opstillede træskofabrik.

Fremstilling af træsko var et udbredt landhåndværk i 1800-tallet. De fleste egne kendte til træskomageren, men Silkeborg-egnen var kendt for sine mange træskomagere og store træskoproduktion. Dette gamle håndværk døde hen, men vi har en del undersøgelser af emnet og derved et godt kendskab til produktionen, og museerne har mange redskaber og træsko i deres udstillinger og samlinger[19]. Industrien overtog træskomagerens arbejde, men denne produktion ved vi forbløffende lidt om[20].

Industrimuseets træskofabrik giver os en mulighed for at se og undersøge denne produktion – båndsave, kopiermaskinen og klamperen står der, og på hylderne kan skabeloner og modeller ses. Man kan følge træets gang fra båndsaven til kopiermaskinen (træskomaskinen) og videre til afpudsningen på de gamle tælleheste. Man kan også se produktionen af træskobundene, hvor kopiermaskinen kan producere fire stykker af gangen. Eksistensen af tællehestene i udstillingen viser det faktum, at det gamle håndværk faktisk fortsatte som en del af den industrielle produktion. En kendsgerning som også understøttes af erindringer[21].

Industriens verden er så småt ved at få plads i de danske museer, selv om det er vanskeligt.

Mange museer har gennem de sidste mange år søgt at vise håndværk og arbejdsprocesser ved »levende museum«. Her kan publikum se håndværkeren arbejde med sine redskaber og skabe et produkt. Eksempler på disse håndværk er bødkeren, pottemageren, papirmageren, smeden osv.

Endelig skal nævnes, at museumsfolk også har dokumenteret håndværk og arbejdsprocesser gennem fotografi, film og video[22].

Øverst: Træskofabrikken på Industrimuseet i Horsens. Fra venstre ses klampemaskinen, træskomaskinen og kopiermaskinen. På væggen i midten ses modeller af træsko til træskomaskinen. Disse modeller blev produceret ved det klassiske håndværk.

Nederst: Håndværk i industriproduktionen. Ved siden af »produktionshallen« i Industrimuseets træskofabrik findes dette værksted, hvor publikum møder træskomagerhåndværkets redskaber bl.a. tællehesten, hvor træskoene blev finpudset.

Erindringer – generelt

Erindringer er ofte de bedste – og eneste – kilder til belysning af arbejdspladslivet med hensyn til arbejdsprocesser, arbejdets organisering, om kammeratskab, magtforhold m.m.[23]. Derimod skal man altid være forsigtig med at tage erindringernes udsagn om den eksakte løn og arbejdstid knyttet til bestemte årstal for korrekte. I disse tilfælde skal man støtte sig til f.eks. lønningslister og overenskomster.

Erindringer foreligger i mange varianter: selvskrevne, indsamlede for en årrække tilbage[24], i aviser[25] og indsamlede erindringer foretaget af historikeren selv. De erindringer jeg her specielt vil behandle er de indsamlede, selvskabte, erindringer, som jeg personligt har indhentet, bearbejdet og udgivet i forskellige sammenhænge[26]. De selvskabte erindringer har flere fordele:

- man kan gå i dybden med udsagn, der ellers står uklart.
- man kan få svar på netop de spørgsmål, som man selv synes er relevante efter de givne omstændigheder.
- man kan udvælge »meddelere« mere demokratisk. Det vil sige inddrage mennesker, der ellers aldrig kunne finde på at skrive deres erindringer eller uopfordret fortælle dem på anden vis.
- man har mulighed for at ved standardspørgsmål at lave sammenligninger med andre erindringer.
- der er mulighed for at få flere »nære« oplysninger frem, som ellers aldrig ville komme frem på skrift.

De selvskabte erindringer har også flere faldgruber, og det svage led er intervieweren, som ved disse erindringer har mulighed for manupulering, udeladelser og almindelig uduelighed:

- det er intervieweren, som bestemmer temaerne i vid udstrækning.
- det er ofte intervieweren, som udgiver erindringer, og herved opstår muligheder for diverse udelukkelser.
- intervieweren kan også mangle simple forudsætninger for at indsamle og forstå erindringerne. Det være sig menneskelige som faglige forudsætninger.
- den interviewede kan ønske at »føje« eller »imponere« intervieweren.

I den forbindelse er det vigtigt, at historikeren (intervieweren) hele tiden

gør sig sin egen stilling klar herunder de mere eller mindre velformulerede målsætninger klart.

Faldgruberne skal der tages højde for, og i mit arbejde har jeg haft nogle tommelfingreregler:

- samtalerne skal være af en vis længde – og gerne flere samtaler – og den interviewede skal også have mulighed for at køre »frihjul« ved siden af de på forhånd udarbejdede spørgsmål.
- der spørges kun om det han eller hun selv har set, oplevet og arbejdet med.
- interviewene bearbejdes og fremlægges til godkendelse, drøftelse eller forkastelse af interviewpersonen.
- den interviewede skal altid frem med navns nævnelse. Erindringerne må ikke stå »anonyme«. Herved lægges også en dæmper på eventuelle overdrivelser og usandfærdigheder. Udsagnene skal jo læses af folk, som kender vedkommende.
- interviewe bredt i »miljøet« f.eks. på en fabrik, et håndværk m.m.
- skabe tillidsforhold i samtale situationen – nærmest en forudsætning – og også her åbne mulighed for at tale om ydmygelser, nederlag m.m. på arbejdspladsen.

Erindringer er ikke »kun« subjektive kilder, men også kilder med generel sandhedsværdi. En arbejdsproces kan opfattes subjektivt, men den er i store træk en objektiv kendsgerning, som det er muligt at få beskrevet ved hjælp af erindringer. I dette indsamlingsarbejde er det ofte en fordel at komme »uvidende« og »udefra«, fordi netop arbejdet med at afdække arbejdsprocessen kræver en ukyndig på området, da arbejderne selv udmærket ved, hvordan arbejdsprocessen var eller er, men det er så selvfølgeligt, at mange detaljer udelades, hvis de selv skulle beskrive det. Jeg har derfor gang på gang interviewet om arbejdsprocessen, og derefter med mine egne ord over for den interviewede prøvet at gengive arbejdsgangen ud fra de givne oplysninger. Herved bliver »hullerne« synlige og kan derfor rettes. Når arbejdsprocessen kan beskrives klart ud fra samtalerne og herved også stå klart for eftertidens læsere, så nærmer vi os en »objektiv« kilde. Desuden bliver andre arbejdskammerater, fagfæller, interviewet, og når man efterhånden får mere og mere enslydende beskrivelser (eller ikke mere nyt) betragter jeg afdækningen af arbejdsprocessen ved hjælp af erindringer på dette specielle område for afsluttet.

Det er et særskilt problem ved indsamling af erindringer til belysning

af arbejdspladslivet, at meddeleren langt hellere vil fortælle om det specielle frem for den dagligdags rutine. Hvis man ikke passer gevaldigt på, så kan man let få en meget farverig skildring af arbejdet og kammeratskabet, hvor alt har været fryd og gammen. Det er både morsomst at fortælle og læse. Men det vil give en ukorrekt historie. Her er det vigtigt at fastholde udspørgningen om selve arbejdsprocessen – hvis det er emnet for interviewet – og følge sine tommelfingerregler.

Erindringer er en grundlæggende kilde til beskrivelse af arbejdsprocesser, og ved sammenstilling med andre kilder f.eks. genstande, fotografier, fagtegninger, film, tidligere erindringer m.m. kan man få et meget nært billede af denne del af arbejdslivet.

»Vi klarede det hele selv«

Erindringer kan også bruges til belysning af kammmeratskabet, magtforhold, tilknytningsforhold til firmaet osv.

Arbejdsgiverens ret til at lede og fordele arbejdet blev stadfæstet i Septemberforliget i 1899, men herfra og til at slutte, at arbejderne ikke har noget at skulle have sagt på deres arbejdsplads er et langt – og forkert – spring. Der er selvfølgelig et utal af nuancer fra fabrik til fabrik, erhverv til erhverv, men det er vigtigt at fastslå, at arbejdsgivere også er interesseret i, at arbejderne foretager en rationel del af tilrettelæggelsesarbejdet og sikre den fornødne (obtimale) disciplin på arbejdspladsen.

Et godt eksempel herpå er arbejdsmændenes sjak:

> »Vi udpeger en sjakbajs, og så klarer vi iøvrigt resten selv. Sjakkene leder og fordeler selv arbejdet, og vi ser meget lidt til mester. Kun hvis arbejdet ikke laves, kan det ske, at mester kommer.«[27].

Akkordsystemet er nøglen til forståelse af disse forhold:

> »Det var fællesakkorder, så vi var interesseret i at arbejde sammen, dem der ville og kunne noget. Mange steder ansatte vi selv folk, for det var ikke ligegyldigt, hvem der kom ind eller hvor mange. Vi var ikke interesseret i flere folk end højest nødvendigt – jo færre skulle jo dele overskuddet.«[28]

»Jordarbejde giver ofte en god fortjeneste, og er man i et godt sjak, kan man endda tjene rigtig gode penge. For at et jordsjak gik godt, skulle der være en god »fortriller«, som var hurtig til at få læsset sin trillebør og komme af sted, og en god »bagtriller«, som kunne forhindre, at man faldt alt for meget i snak, hvor vi aflæssede jorden. Der blev arbejdet på akkord. Det giver gode penge, men det kan godt gå ud over kammerat-

skabet. Men det regulerer sig ved, at de langsomme efterhånden glider ud af sjakket.«[29]

Sjak-systemet – og akkord – var og er indbringende, slidsomt og kammeratligt – for de stærke. Hvordan sjakket er som »arbejdsgiver« i forhold til de »svage« kan man let forestille sig. Og hvad med solidariteten?

Hele akkord-spørgsmålet er i sig selv et forsømt og vigtigt emne i dansk arbejderbevægelses historie. Den tidlige fagbevægelse var imod akkordsystemet. I Love for Arbejdsmændenes Centralforbund i Danmark i 1890 står der blandt andet i formålsparagraffen: »d. indførelse af timebetalng og afskaffelse af akkordarbejde«[30].

Tilsvarende synspunkter blev fremført af Arbejdsmændenes Forbund for Jyland og Fyn i 1889 og af De samvirkende Fagforbund i 1886[31]. Men i virkelighedens – og medlemmernes – verden tabte dette syn på akkordsystemet.[32]

»Alletiders arbejdsgiver«

I arbejderhistorien er der ensidigt blevet fokuseret på skellet mellem arbejderne og arbejdsgiveren. Herved er den udbredte samhørighedsfølelse (vi-følelse) mellem arbejdere og virksomhed skubbet i baggrunden måske endog erklæret for ikke-eksisterende. Man skal imidlertid ikke have arbejdet længe med lokal arbejderhistorie førend, at man bliver præsenteret for denne »vi-følelse«. Erindringerne er også her en god kilde til at belyse dette forhold:

I det store erindringsværk fra Sorø, »De grove hænders nytte«[33], kommer mange af de interviewede arbejdere ind på forholdet til arbejdsgiveren. Her et par eksempler:

Teglværksarbejderen: »Men Georg var alletiders. Han var den bedste arbejdsgiver, jeg har haft. Georg og så hans svigerfar, .. De var menneskelige, man kunne altid snakke med dem.« (s. 149).

Arbejder på stolefabrik: »I 1946 blev Inge og jeg gift, vi boede i Saxogade nr. 18, det var den første lejlighed vi havde. Det var Stolefabrikken, der skaffede mig den. Mester Ejner var med ude, da jeg skulle se den lejlighed. Huslejen var 45 kr. om måneden, og da jeg tog min pung op og skulle betale, så siger mester Ejner: »Nej, du får nok at bruge pengene til, nu skal jeg betale den første måned«, så det var da meget pænt«. (s. 250).

Fabriksarbejder: »Men selv om fabrikken ødelagde mit helbred, så var

det min bedste arbejdsplads, for det var – hvad skal man sige – omgængeligt, fredeligt, roligt og sagligt altsammen. Man kunne gå og snakke med hinanden. Jeg kunne gå op og sætte mig hos direktøren på hans kontor, sludre med ham om de forskellige ting, vi skulle lave.« (s. 62).

I det hele taget er det forbløffende så mange arbejdere, der har arbejdet på »byens« eller »verdens« bedste arbejdsplads og heri ligger også et godt forhold til arbejdsgiveren. Arbejdsgiverne handler langt fra så »økonomisk rationelt«, som man får indtryk af i den generelle historieskrivning. Mange arbejdere har oplevet at gå nytteløst rundt på arbejdspladsen uden egentlig at skulle arbejde, fordi der intet arbejde var, men arbejdsgiveren »trak« imidlertid tidspunktet for den uundgåelige fyring. Denne samhørighedsfølelse stødte jeg også på hos chaufførerne i Silkeborg. Egon Knudsen boede i 1940erne som ung kusk hos arbejdsgiveren:

> »Vi boede og spiste hos P. Sørensen, og vi var en slags fast inventar i familien. Vi var også med, hvis de havde gæster f.eks. en lørdag aften. For som P. Sørensen sagde: »Jeg kan bruge jer om dagen, så kan jeg også bruge jer om aftenen«. Vort værelse var rent og pænt. Thora (fru Sørensen) gjorde rent hver lørdag formiddag, og da blev sengene også redt. .. Når vi kom hjem om aftenen, var der altid tændt op i kaminen om vinteren. ... Vi kørte mest i skoven hos P. Sørensen, men vi havde da også kørt tørv, roer og også kørt sne væk for kommunen om vinteren. P. Sørensen sagde altid til os: »I kan gøre, som I vil« og så passede vi os selv. Klokken blev så at sige hjemme, det tog den tid, det tog. Det var et frit liv, selv om det kunne være enerverende og hårdt, når vi var ude i al slags vejr. Det kunne blive så dårligt et vejr, at vi blev hjemme. Der var altid noget at lave i stalden, ved hestene, med seletøjet og vognene – og som P. Sørensen havde som mundheld: »Det kan aldrig blive så dårligt vejr, at vi ikke kan spille kort«. Men det var nu ikke tit.«

I mit arbejde med chaufførerne var det bemærkelsesværdigt, at så at sige alle tidligere formænd for chauffør-klubben under SID blev selvstændige. Som undersøgelsesområde kunne det være spændende at se sammenhænge mellem faglige aktive og bevidste arbejdere og så positionen som selvstændig (eller del af ledelsen). Der er mange eksempler på, at arbejdsgiverne tager en tillidsmand eller en fagforeningsmand til værkfører el.lign. Det er tit udlagt som et bevidst ønske fra arbejdsgiverens side om at ødelægge den faglige organisering. Jeg vil mene, at det er vigtigt også, at se dette forhold som, at arbejdsgiveren ønsker den bedste og mest ambitiøse mand til jobbet.

Jeg var for nogle år siden med en gymnasieklasse på virksomhedsbesøg på en tekstilfabrik i Herning. Her viste en overværkfører os rundt, og han havde denne uforbeholdne mening: Der var to typer mennesker på en fabrik – arbejderne, som var på virksomheden 8 timer for at tjene

deres løn og så arbejdsgiveren, værkførerne og tillidsmændene, som ønskede at arbejde med et længere sigte end »det daglige brød«. Overværkføreren – som selvfølgelig selv var tidligere tillidsmand – mente, at ledelse og tillidsrepræsentanterne talte »samme sprog«.

Hele aspektet med arbejdernes »vi-følelse« i forhold til deres arbejdsplads er vigtig at få med i undersøgelserne, hvis man skal få en mere nuanceret forståelse af de generelle arbejdsmarkedsforhold i Danmark. Som afslutning på dette underafsnit vil jeg komme med følgende udsagn, som kan være en arbejdshypotese for videre undersøgelser: en af årsagerne til dansk fagbevægelses styrke er, at det er lykkedes den at give medlemmerne – og acceptere dette – et dobbelt tilhørsforhold både til virksomheden og til faggruppen, fagforeningen.

Arbejdsplads og arbejderlivet

Godske-Nielsen var driftbestyrer på Silkeborg Papirfabrik fra 1904 til 1936, og om ham går der flere historier. Her er en af dem:

> »Det fortælles, at en dag blev Godske-Nielsen enig med sig selv om, at i dag gad han ikke se nogen papirarbejdere overhovedet. Derfor inviterede han fruen med på

Firmaudflugt er en af bestanddelene i »vi-følelsen« mellem arbejderne og arbejdsgiveren. Her ser vi Commichaus arbejdere på udflugt til Hotel Julsø ved Himmelbjerget i 1909.

en tur til Himmelbjerget. Aldrig så snart var de kommet ned til båden, før en kanonfotograf springer frem og tilbyder at tage et billede af herren og fruen. Kanonfotografen var en papirarbejder. Godske-Nielsen og frue gik hurtigt videre ned til båden. Men ak og ve billetøren var en papirarbejder. »Det må vel få en ende med de papirarbejdere«, tænkte Godske-Nielsen og stod af ved Svejbæk kro. Tjeneren kom beleven henimod parret og hilste ærbødigt på sin daglige arbejdsgiver. Tjeneren var også papirarbejder. Godske-Nielsen drak hurtigt sin kaffe, og ægteparret gik ned for at tage den næste båd. Her blev Godske-Nielsen nok en gang nødt til at løse billet hos en papirarbejder. Lettere irriteret gik Godske-Nielsen straks efter ankomsten til Himmelbjerget ind på restauranten for at få noget styrkende. Godske-Nielsen kommer imidlertid hurtigt ud igen, idet tjeneren her også var papirarbejder. Træt gik hr. og fru Godske-Nielsen op til Himmelbjergtårnet, hvor de igen måtte frabede sig at blive fotograferet – af en papirarbejder. Nu havde Godske-Nielsen indstillet sig på, at papirarbejderne undgik han ikke på Hjejlebådene, så det kom ikke som nogen overraskelse for ham, at billetøren på hjemvejen også var en papirarbejder. For i det mindste at få et lille hvil uden synet af en papirarbejder stod Godske-Nielsen med frue af ved Hattenæs for at drikke lidt kaffe. Da det kom til stykket undlod ægteparret alligevel at drikke kaffe på Hattenæs, for det viste sig, at tjeneren også her var papirarbejder! »Nu skal det f.... være nok« sagde Godske-Nielsen til sig selv og bestilte en taxa, da han absolut ikke tålte synet af nok en papirarbejder på bådene. Taxaen kom, og ægteparret gik lettet henimod den, lige indtil papirarbejderen Anton Jensens glade ansigt strålede dem imøde. »Jamen god dag hr. driftbestyrer«, sagde Anton Jensen. Godske-Nielsen end ikke svarede til Anton Jensens forbløffelse. Nå, men driftbestyreren og frue kom da hjem een erfaring klogere: det var umuligt at undgå papirarbejderne ude i byen.«[35]

Denne historie er ikke sandfærdig i den forstand, at Godske-Nielsen har foretaget sig denne beskrevne tur. Men den giver et sandfærdigt udsagn på to andre ledder: Det er en fortælling, som arbejderne på papirfabrikken har fortalt og hørt mange gange og i mange variationer. Det er et eksempel på en arbejdspladsfortælling. Dertil kommer, at den faktisk også udsiger noget sandfærdigt om papirarbejdernes ekstraarbejde frem til ca. 1945. Arbejdspladsen og arbejdstiden bliver således ikke noget helt entydigt. Men det er en del af arbejdernes virkelighed, hvilket også må medtages i en historisk undersøgelse.

Arbejderfamilien var ikke kun knyttet til een arbejdsplads med een indtægt. Familiefaderen havde ekstratjanser, hvilket gav ekstra arbejdstid og selvfølgelig også ekstra løn. Kvinderne og børnene hjalp også til ved ekstratjanser – brændesamling, høns, havearbejde, budplads osv. I de tilfælde, hvor manden gik meget arbejdsløs – eks. sæsonarbejdsløs – havde hustruen ofte fast fabriksarbejde.

Den mandlige arbejders arbejdsforhold fik således ofte direkte indflydelse på hustruens arbejdsliv: F.eks. havde papirarbejderens hustru sjæl-

dent fuldt erhvervsarbejde, hvorimod håndværkerens eller arbejdsmandens hustru i langt større omfang havde fuldt erhvervsarbejde.

Historie er undersøgelser af helheder, som må ses i indbyrdes sammenhænge. Arbejdspladslivet er en del af arbejdernes liv, og livet på arbejdspladsen spiller økonomisk og menneskeligt ind på privatlivet. Det kan også spille ind på boligforhold. Mange arbejdere flyttede – ofte med hele familien – rundt efter arbejde. Følgende historie fra Brovst i Nordjylland giver et eksempel på, at arbejdsplads også spiller ind på boligforhold:

> »Karla og Rudolf Andersen, Bratbjerg, boede i årene 1942-1952 hver sommer i en træhytte i Sandmosen, mens tørvegravningen stod på. Ligesom mange andre familier fra egnen valgte de at bo nær arbejdspladsen i mosen. Derved kunne konen deltage i arbejdet, og manden skulle ikke bruge tid og kræfter på at komme frem og tilbage. Arbejdet var hårdt nok endda..... I træhytten var der kun 1 rum, her skulle far og mor og efterhånden 11 børn spise og sove. Madlavningen klarede Karla på den nederste af en kakkelovn, og en del af madvarerne kunne hun opbevare ved at grave huller til dem. .. Mælken blev købt på gårdene. Vand blev hentet i kanalen ..... Efterhånden blev børnene trætte af familiens isolerede liv i mosen, hvor den boede hver sommer fra april måned til henad september-oktober måned. Og efter den 10. sommer i mosen forblev familien da også i Bratbjerg om sommeren.«[36]

Arbejdspladsliv – forskning og virkelighed

»I hovedsagen tør man fastholde, at kernen af provinsens arbejdere, de større fag i de større byer, ved år 1900 helt igennem havde fået deres forhold reguleret ved aftaler med arbejdsgiverne.« (Georg Nørregaard s.415). Det er helt forkert. Organiseringen af provinsarbejderne og opnåelse af ordnede forhold på arbejdspladsen var en stadig kamp – og er det for den sags skyld den dag i dag.

I udforskningen af arbejdernes historie skal man passe på overfladiske dogmer – som f.eks. at de danske arbejdere een gang for alle blev organiseret omkring 1900, at solidariteten nærmest var noget medfødt, at arbejdere og arbejdsgivere stod over for hinanden som antagonistiske modstandere i hverdagen, at den enkelte arbejder var uden håb om at blive »selvstændig« osv. Ved de lokale undersøgelser – herunder også af arbejdspladslivet – i arbejderhistorien vil det være muligt at give et langt mere nuanceret billede af arbejdernes virkelighed.

I denne artikel har jeg gennemgået en række tilgangsvinkler til arbejdspladslivet ved hjælp af mange forskellige kilder: fabriksarkiv, aviser, organisationshistorier, fagforeningsprotokoller, fotografier, genstande og erindringer. Det er således ikke kilderne eller deres art, som hindrer vi-

dere undersøgelser af forholdene på arbejdspladserne. Der er rigeligt at gå igang med! Kildemængden er faktisk så overvældende, at der er alle muligheder for at drukne i den – som jeg mener, at Georg Nørregaard gjorde. Det empiriske arbejde er helt nødvendigt, og en afprøvning af de enkelte forskellige kilder er lige så selvfølgeligt og nødvendigt. Men i arbejdet er det helt afgørende, at der stilles nogle temaer og hertil knyttes nogle arbejdshypoteser til det omfattende kildemateriale. Selve arbejdsprocesserne er et tema, som er nogenlunde let at gå til. I denne artikel er nævnt andre temaer som akkord og solidaritet, magtforhold, samhørigsfølelse til virksomheden, arbejderfamilien som samlet enhed til livets opretholdelse osv.

De lokale – og ofte arbejdspladsnære – undersøgelser af arbejdernes historie vil også fremover være en vigtig del af og en inspiration til forskningen i helheden arbejderbevægelsens og arbejderklassens historie.

Noter

1. Se f.eks. Per Boje: »Det industrielle miljø 1840-1940. Kilder og litteratur« (1976) s. 61. Denne bog er iøvrigt et godt hjælpemiddel til emnet.
2. Man kan hente inspiration i flere bøger, jeg vil blot her nævne to: Peter Brock m.fl.: »Grav hvor du står.Håndbog i at udforske et arbejde« (1982) og Svend Aage Andersen: »Salt og brød gør kinden rød. Arbejderliv i Århus 1870-1940« (1985).
3. Trods Georg Nørregaards store empiriske materiale har han svært ved nogle klare konklusioner. F.eks. er følgende en opsamling om socialismens indflydelse for arbejderne i 1870erne: »Fagbevægelsens mest reelle udbytte blev slavetimens afskaffelse, men det må hertil føjes – og det er sikkert uhyre vigtigt – at på de immaterielle områder udøvede 70ernes fagbevægelse i forbindelse med socialismen en meget betydelig indflydelse. Et første velrettet og resultatrigt stød førtes mod de patriarkalske arbejdsgiveres absolutisme, og arbejderne anerkendtes som fuldgode mennesker,.... Det blev et hovedresultat af 70ernes arbejderbevægelse, at den skaffede mange arbejdere erkendelse af deres eget menneskeværd og styrkede deres selvfølelse.« (s.216). Og på s.168 gives følgende opsamling: »Vistnok kulminerede modsætningen mellem de to samfundslag i mange henseender i 70erne, navnlig i være- og følemåde. At føre noget bevis herfor lader sig næppe gøre, men flere forhold kan anføres, som taler for sandsynligheden deraf.«

   Kjeld Winding er inde på samme problem i sin anmeldelse af værket i Historisk Tidsskrift 1944-46 s.560-561.
4. DfP havde sat mange penge i genåbningen af Silkeborg Papirfabrik, og man ønskede stolt at vise pressen resultatet. Silkeborg Avis havde en lignende beretning den 30.6.1894.
5. Skildringen bygger på fabrikkens kopibog (nr.559) fra maj 1895. Bjarne Harboe har udarbejdet en fortræffelig registratur: »Silkeborg Papirfabriks arkiv 1845-1965« (Silkeborg Biblioteks Forlag 1988).
6. Se Silkeborg Avis den 14.5.1895 og Aarhus Stiftstidende er citeteret fyldigt i Social-Demokraten den 16.5.1895.
7. Social-Demokraten den 16.5.1895.
8. Social-Demokraten den 18.5.1895.

9. Silkeborg Folkeblad den 20.5.1895.
10. Julius Bomholt: »På vej til livet« (1954). Jul.Bomholts erindringer har mange gode miljøbeskrivelser, men der er også mange problemer ved disse erindringer. Det har jeg berørt i »Papirarbejdernes historie i Silkeborg 1844-1982« (1983) s.35f og i »Jens Bomholts Silkeborg« skrevet sammen med Per Hofman Hansen i 1989. Her i dette citat kan nævnes, at man brugte hør og ikke uld i papirproduktionen.
11. Papirarbejderbogen s.56.
12. »Undersøgelser over sygeligheden blandt arbejdere i danske papirfabrikker« af læge Erik Garde (1917) s.33.
13. De mandlige papirmagere er iøvrigt ikke begejstrede for dette store »skrummel« af et sortererbord. De så det allerhelst smidt ud af udstillingen. Men hvis man ikke passer på fortoner det fakta sig, at kvinderne var ligeså talstærke i produktionen af det håndgjorte papir som mændene.
14. »Grav hvor du står. Håndbog i at udforske et arbejde« s.142.
15. I »Vejledning gennem samlingerne« til Den Gamle By (1984) omtales 40-50 håndværk.
16. I et kontroversielt oplæg: »Ting på museer. Oplæg til en fælles fynsk indsamlingspolitik« i »Fynboer i 100 år« (1991) gives en oversigt over håndværk m.m. på de fynske museer. Der er meget!
17. »Gamle danske håndværk« red. George Nellemann og Jan Danielsen (Politikens forlag 1971).
18. Museumsfolk har dog kort behandlet emnet »museum og industri«. Blandt andet kan henvises til artiklerne: Torben Ejersen: »Industrien på museum. Hvorfor nu fabrikker?« i Nationalmuseets Arbejdsmark 1979 s.122-130. Bodil Wieth-Knudsen: »Industrien på museum. Skal vi ha de maskiner?« i Nationalmuseets Arbejdsmark 1979 s.131-138. Poul Strømstad: »Nationalmuseet og industrien« Nationalmuseets Arbejdsmark 1991 s.115-127 med litteraturhenvisninger.
19. Her kan henvises til B.Stig Jørgensen: »Træskomageriet på Silkeborgegnen i 1800-tallet« (Folk og Kultur 1973). A.Kristensen:«Af træskoens og træskomagerens saga« (1979) og »Gamle danske håndværk« (1971). Mange museer har udstilling med træskomageren, alene i Silkeborgområdet er der tre museer med sådanne udstillinger: Silkeborg Museum, Them Fortidsminder og Mølle- og Træskomuseet i Gl.Rye.
20. Det fandt jeg ud af, da jeg ønskede at arbejde med to lokale fabrikker i Svejbæk og Ry. Det blev til nogle mindre avisartikler om hhv. Svejbæk Træskofabrik og Ry Træskofabrik. Se Midtjyllands Avis den 22.7, 26.7 og 29.7.1989 og den 25.1, 1.2, 8.2 og 15.2.1992. Desuden er der på Industrimuseet en opgave fra Arkitektskolen i Århus: »N.P.Rasmussens Træskofabrik i Nykøbing-Falster. Historisk Redegørelse.« (1984) af Sven-Erik Holm Nielsen, og »N.P.Rasmussens Træskofabrik Nykøbing-Falster. Interviewudskrift«. (Industrimuseet 1984). Endelig er der i bogen »Sådan laves det« red. Paul Molde (Politikens Forlag 1949) en gennemgang af industriel produktion af træsko.
21. Midtjyllands Avis den 26.7.1989 og Industrimuseets interviewudskrift s.48.
22. Her kan nævnes Mariann Plougs videoserie »Gamle håndværk« produceret i samarbejde mellem Købstadmuseet »Den gamle By« i Århus og Amtscentralen for undervisningsmidler i Århus Amt.
23. »Vigtige aspekter af arbejdsforholdene kan alene ventes belyst gennem den mundtlige overlevering« fastslåes i »Det industrielle miljø« s.65, men bogen kommer iøvrigt ikke nævneværdigt ind på den mulighed.
24. F.eks. Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser.

25. Demokraten havde i 1934 en række spændende portrætter i tekst og fotografier af arbejdspladser. Artikelserien er omtalt i »Arbejdets mænd og kvinder« af Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg (1983). Silkeborg Social-Demokrat havde en lignende serie i 1949.
26. Emnet har jeg tidligere behandlet i »Om brug af erindringer i arbejdspladshistorie, fagforeningshistorie og til belysning af privatlivet« trykt i »Arbejdererindringer og arbejderhistorie. Rapport fra SFAHs seminar. Andebølle Ungdomshøjskole 8-10.nov.1985«. (SFAH 1986).
27. Fra min bog »Arbejdsmænd og sammenhold i hundrede år. Et bidrag til den lokale arbejderbevægelses historie« (Horsens 1985) (Horsensbogen). s.143.
28. Horsensbogen s.74.
29. Fra min bog »Arbejdsliv og faglig organisering i Silkeborg 1840-1940« (1984). s.131.
30. Fra »Arbejdsmændenes Forbund for Sjælland og Øerne. Tilblivelse og udvikling 1890-1915« ved J.C.Larsen og Chr.Sørensen (1915) s.27.
31. Fra »Arbejdsmændenes Forbund for Jylland og Fyn. Tilblivelse og udvikling 1889-1914« ved J.N.Abrahamsen og Chr.Sørensen (1914) s.53. Og fra »Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark i tiden 1871 til 1900« s.27.
32. I forhandlingsprotokollen for Arbejdsmændenes Fagforening i Silkeborg 1893-1905 kan man læse følgende om emnet »akkord« fra den ekstraordinære generalforsamling den 12.oktober 1902: Den tidligere formand og fortsat toneangivende medlem Chr.Jensen: »Det foreliggende spørgsmål (om akkord) er en gammel »traver«, som vi har haft fremme til drøftelse mange gange, men forlangendet er altid bleven slået ned. Ja, vi har i den anledning haft skrevet til vor forretningsfører, men han frarådede meget at komme ind på akkordsystemet, han skrev, at i de byer, hvor det var indført masede man daglig med det forbandede system. ... Dertil kommer en anden ulempe ved akkordsystemet nemlig den, at de gamle og svagere ved akkord vil blive udskudt og kun de unge og de med de fleste fysiske kræfter vil høste fordelene..... Akkordsystemet er mildest talt et rovdyragtigt grundlag at bygge på, thi heri er det det døde metal, som er grundpillen, og det er pengegriskheden, der tilskynder folk til at sætte alle rimelige hensyn til side, så de slider dem selv fordærvede og ødelægger deres mindre stærke kammerater og umuliggør det for disse at følge dem i arbejdet.« Generalforsamlingen afviste efter dette indlæg med stemmerne 30 mod 13 at indføre akkord. Men uroen fortsatte, og murerarbejdsmændene skubbede kraftigt på, og nogen tid efter truede de med at oprette en selvstændig afdeling, hvis de ikke fik lov til at arbejde på akkord. Medlemskravet blev til fordel for akkord få år efter. Men derfor kan C.Jensens betragtninger godt være tankevækkende.

    Carl Erik Andresen har i »Arbejdsmandens historie 100 år. Bygge og Anlæg« (1984) også behandlet akkord og sjaksystemet fint og alsidigt, dog uden at problematisere selve systemet.
33. »De grove hænders nytte« (Sorø 1988) tilrettelagt af Ulla Holdt.
34. Fra mit hæfte »Kuske- og Chaufførernes Klub Silkeborg. 50 års jubilæumsskrift« (1991) s.25f.
35. Fra papirarbejderbogen s.86.
36. Fra »Fælles kamp for hyttens børn. SID Brovst afd.1918-1988« (1988) af Gudrun Breidahl m.fl. s.70.